

KAMENE POLJSKE GRADNJE NA BRAČU

O pučkoj gradnji poljskih kamenih gomila, ograda, putova i bunja.

Bračkim krajolikom, kao i ostalim na našem otočnom i kopnenom primorju, unatoč prirodnomu i kultiviranomu raslinju, prevladava kamen. Kamen tomu krajoliku daje osnovni i osebujni biljeg. S njim se čovjek borio krčeći zemlju za obrađivanje, ali se njime ujedno i koristio obrađujući polja te gradeći poljske zaklone i stambene građevine. Pretpovijesni stanovnik otoka kamenoga doba rabio je kamen za izradu oružja i oruđa, a izašavši iz špilje, prve je zaklone i građevine za stanovanje na ovome području gradio od kamena.

Čak su i došljaci s kopna, Poljičani i Hercegovci, bježeći pred Turcima u XVI. stoljeću na otok, prenijeli tradiciju gradnje kamenom, također pretežno krševitih izvorišta.

Kamen je, svojom građom i svojim vidljivim oblicima, prisutan posvuda na otoku u izvornome prirodnome stanju. Uz more su to prevladavajuće slikovite škrape i privlačni šljunkoviti žali, a na kopnu kamene gromade i klisure, što oblikuju sliku krajolika jednako kao i njegov prirodni i obrađeni biljni pokrov. Očuvanju toga osebujnoga prirodnoga kamenoga krajolika, kopnenoga i obalnoga, ne posvećuje se, na žalost, nikakva pažnja, nego se nemilice razara, bilo za gradnje ili za bezbrojna obalna privezišta plovila ili betonirana kupališta i sunčališta. Pa ipak su te klisure, te morske škrape osebujan i privlačan dio otočnoga krajolika, koji možda bolje uočava i cijeni tek neki došljak iz ravničarskog kopna.¹

Pogrebne kamene gomile, ili *mogile*, najstarija su graditeljska zdanja na našoj obali, a mnogobrojne su i na otoku Braču. One su ujedno izvorišta arheoloških grobnih nalaza pod njima. Na žalost, mnoge su devastirane u trajnoj gramzivoj pomami za "blagom" ili nenadziranim "arheološkim" prekapanjima. Mnoge su *kriomice* uništene pri izgradnji cesta i drugih

¹ D. Kečkemet: Škrape, *Glos sa škrop*, 1/5, Nerežišća, 2004., str. 14.

objekata da se radovi ne bi usporili. Brač je arheološki ispunjen tim pretpovijesnim kamenim gomilama, često vrlo velikima.

Kamene su gomile još od antičkih vremena podizane kao strateške pro-matračnice okolice, a takvu su svrhu vjerojatno imale i u pretpovijesno doba.

Najveći broj gomila na Braču, kao i na ostalim otocima i na kopnenoj obali, drugoga je podrijetla i druge namjene. Krčeći škrtu zemlju, seljak je iz nje uklanjao kamen i odlagao ga na gomile, koje su često rasle obimom i visinom. Kružnoga su i stožastoga oblika. Donje rubno kamenje redovito je nešto veće i donekle pravilnije slagano da podnese gornje naslage manjega ili sitnoga kamenja.

Budući da te poljske gomile, kojih je na Braču na tisuće, nemaju nikakvih ni graditeljskih ni stilskih elemenata, a atmosferilije su njihovim površinskim slojevima ubrzo dale jednaku patinu, nije moguće odrediti starost pojedinih. Čak ih je teško razlikovati od već spomenutih pretpovijesnih nadgrobniha gomila. (Osobno sam se uvjerio da se nadgrobne pretpovijesne gomile redovito nalaze izvan privatnih posjeda, na onima javnima uz putove, a one druge poljske na obrađenim zemljištima.)

Neke od otočnih gomila na obradivim površinama (najčešće na vinogradima i maslinicima te ostalima mnogobrojnim sada zapuštenima, a nekada obrađenim površinama) iz minulih su stoljeća, ali na Braču su najvećim dijelom (možda čak i do 90%) iz druge polovice devetnaestoga stoljeća. Za ranije sadnje maslinika nije ni bila potrebna tako temeljita obrada zemlje, niti podizanje niskih zidića, *jerula* (od mletačkog *ìerula*), za stepenasto izravnavanje obradivoga zemljišta.

Malo je poznato da je taj golemi broj kamenih gomila na Braču podignut pretežito tijekom samo pedesetak godina, u drugoj polovici devetnaestoga i na početku dvadesetoga stoljeća, kada je brački težak krčio svaki, i najmanji i najškrtiji, komad zemlje, čak sjekao obilne nasade maslina da bi na svakom pedlju zemlje posadio lozu.

Bilo je to kada je lug (*oidium*) 1850. – 1860. uništio talijanske vinograde, a zatim od 1870. do 1890. kada je žiložder (*filoksera*) uništio francuske vinograde, pa se iz Dalmacije izvozilo na stotine tisuća hektolitara vina, posebno za križanje s onim francuskim. Na Braču je tada bilo zasađeno vinovom lozom više od 12.000 hektara. Ograničenjem izvoza dalmatinskoga vina tzv. "vinskom klauzulom", kojom je Austro-Ugarska 1892. – 1904. oslobodila carine uvoz talijanskoga vina, zatim pošastima peronospore,

a potom 1910. i filoksere, uništeni su dalmatinski, pa i brački vinogradi. Otporna američka loza malo se sadila, osobito neznatno tijekom ratnih godina 1914. – 1918., pa tako Brač ostaje bez ranijih maslinika i novijih vinograda.

Ali u tom razdoblju, od samo šezdeset godina, neumornom i ustrajnom sadnjom i uzgojem vinograda, podignuta je većina bračkih gomila.

Pokušao sam približno odrediti broj i količinu tih bračkih kamenih gomila, brojeći ih na jednome području i množeći zatim s ostalima otočnima. Njihov umjereni broj prelazi sto tisuća. Zapremaju li prosječno po 70 m³, njihova ukupna zapremnina iznosi oko 7 milijuna m³. Usporedimo li ih sa u svijetu poznatim egipatskim piramidama, visine od 15 do 150 metara i prosječne baze 50 x 50 metara, dakle ukupne zapremnine oko 7 milijuna m³, dolazimo do jednake količine materijala s bračkim gomilama, dakako od malenoga neobrađenoga kamenja. Uzmemo li u obzir da je egipatske piramide gradilo gotovo cijelo stanovništvo goleme države, tijekom 800 godina, a bračke tek žiteljstvo ovoga otoka tijekom samo šezdesetak godina, onda uviđamo koji golemi spomenik marljivosti i trudu posljednje predstavljaju. Razlika je tek u tome što egipatske piramide oduvijek poznaje cijeli svijet, cijeneći ih kao prvorazredne svjetske spomenike, dok bračke gomile ne poznaje niti itko cijeni, pa ni sami Bračani, nego ih danomice ruše i koriste kao drobljeni građevni tucanik.

Brački čakavski pjesnik Stjepan Pulišelić pjevao je o otočnim gomilama:

*Puste su broške gomile
Jedne se uz druge zbile
Deboto su svu zemlju prkrile...²*

Pokazatelji marljivih ruku otočana jesu i mnogobrojni kameni zidići, *jerule*, kojima se izravnavao zemljište za sadnju vinograda. Danas se, nakon napuštanja vinograda, teže uočavaju u borovim šumarcima ili zarasli makijom, kao živi dokazi da su na svim tim položajima tada bili gajeni vinogradi.

Vadeći kamenje pri sadnji vinograda, otočni je seljak malo većim slagao i poljske zidove, bilo međe među posjedima raznih vlasnika, bilo rubne zidove poljskih putova što su tada križali čitavo obradivo područje otoka.

² S. Pulišelić: *Glos sa škrop*, Zagreb 1973., str. 15.

Bili su korisni i za zadržavanje stoke na ispaši na određenome području, a imali su i "vrata", zatvarana primitivnim drvenim vratnicama od granja. Upravo zbog te potrebe odlaganja nepotrebnoga kamenja, ti su poljski zidovi, međa i putova, do jednoga metra i više debeli.

Za razliku od onoga kamenja na gomilama, kamenje poljskih zidova redovito je veće i malo pravilnije za slaganje. Zidano je "usuho", bez ikakva veziva.

Brač je oduvijek bio otok uzgoja stoke, koja je dio godine provodila na ispaši, na otvorenome, pa su ti poljski granični zidovi bili od presudne važnosti.

Gradnji tih suhozida bili su vješti svi otočni seljaci, pa nisu bili potrebni posebni zidari. Za izgradnju suhozida dužine oko 12 metara i visine oko 1,2 do 1,5 metara bio je potreban cjelodnevni rad dvojice iskusnih težaka.³

Mnogobrojni brački poljski putovi, koji na specijalnim kartama gusto premrežavaju cijeli otok, danas su zapušteni, zarasli korovom i potpuno obezvrijeđeni. U doba ove automobilske ere neki se pretvaraju u asfaltirane kolne putove, rušeći buldožerima rubne suhozide i degradirajući čitav okoliš.

Nitko i ne pomišlja da bi ti slikoviti kameniti poljski puteljci – građeni u vremenima kada na otoku nije bilo automobila, ali čak ni zaprežnih kola, nego samo konja, mazgi i magaraca – mogli jednom biti privlačni građanima željnima hodanja prirodom (ali ne asfaltiranim cestama), pa i turistima koje toliko priželjkujemo. Osim toga, stalno uzalud upozoravam da su najpouzdanija zaštita od neprestanih ljetnih požara upravo ti poljski putovi, s dva svoja obrambena zida za širenje požara, ali samo ako su oslobođeni divljega raslinja u njima.

Iako primitivno građeni, oni predstavljaju vrlo vještu tradicionalnu gradnju. Vanjske su im plohe zidane nešto većim kamenjem, barem donekle pravilnijega prirodnoga oblika, a sredina je ispunjena sitnim kamenjem (*škajom, savurom*). Kamenje, iako prirodno i neobrađeno, slagano je u više-manje pravilnim vodoravnim redovima (što danas ne znaju i ne primjenjuju na novim gradnjama ni zidari, ni graditelji, a na žalost ni arhitekti, pa njihovi namjerno "rustični" zidovi djeluju nemirno, neskladno, "pijano" i nestatički).

³ D. Kečkemet: Bračke gomile, meje, zidi, puti, *Bračka crkva*, XIX, 2/39, Supetar 1997., str. 13.

O solidnosti tih priprosto građenih poljskih zidova, građenih bez ikakvih cementnih ili vapnenih veziva, dokazuje njihova često višestoljetna trajnost, koju možemo uočiti po patini lišaja, mahovina i pocrnjele boje na njima.

Kada govorimo o tim starim poljskim putovima, navedimo i njihovu podnu obradu. Pod je najčešće obrađivan "na nož" slaganim kamenjem, pa je tako gotovo neuništiv vremenom, kišama i bujicama. Redovito imaju i pobočni, jednako "usuho" zidani, kanal za otjecanje vode rušilačkih bujica.

Često su podovi tih poljskih puteljaka – kao i oni nekada redoviti u naseljima – "kogulani" valuticama sa žalâ. Strmine su mjestimično ublažavane stepenicom, građenom također od nešto pravilnijega, poluobrađena kamena.

Posebnu privlačnost tim otočnim poljskim putovima pružaju kapelice, ili tek kameni križevi, na nekim njihovim raskrižjima.

Uništavajući te slikovite tradicionalne putove, cijeneći samo asfaltirane, za automobile prohodne putove, nismo svjesni što gubimo.⁴

Najzanimljivije bračke poljske građevine su *bunje*. Na otoku ih zovu i *kućice*, a brački pjesnik Stjepan Pulišelić ih zove "kućice svoltone". U Italiji, u Apuliji, one razvijenijega oblika, namijenjene stanovanju, zovu *trulli*, na Hvaru zovu *trimi*, a u Istri *kažuni*.

Svima je obilježje gradnja od neobrađena kamena, bez veziva, bez drva, pokrov – svod ili krov – od prirodnih kamenih ploča.

U Dalmaciji su najbrojnije na zapadnome dijelu Brača, zatim u zaleđu Šibenika. Veoma su brojne u Istri, kažuni, ali je osobitost posljednjih da su prekrivene krovom od kamenih ploča. One su iscrpno pojedinačno registrirane i obrađene.⁵ O bračkim je bunjama pisao tek u kraćim napisima Andre Jutronić.⁶ Bračke bunje nisu inventirane, a Jutronić spominje da ih može biti nekoliko stotina.

⁴ D. Kečkemet: Poljski puti, *Klesarstvo i graditeljstvo*, XIV, 1–2, Pučišća 2003., str. 95–98.

⁵ Kamena zdanja i krajolici središnje i južne Istre, "Kažuni" (Urednik Luciano Lago), Pula 1996.

⁶ A. Jutronić: Bunje i druge poljske kućice i skloništa na Braču, *Glasnik Srpskog geografskog društva*, Beograd, 28/1948., br. 1, str. 48; Isti: Tipovi poljskih kućica (bunja) na otoku Braču, *Čovjek i prostor*, 2/40, 1. X., Zagreb 1955., str. 2.

Ja sam popisao, snimio i obradio samo dio bunja najzapadnijega dijela otoka Brača.⁷ Njihov je potpuni inventar nuždan, jednako kao i njihova zaštita od propadanja i uništavanja.

Starost bunja teško je pouzdano odrediti, pa i ovih bračkih. Pretpostavlja se da ih je gradio već pretpovijesni čovjek, izišavši iz špilje, jer mu za tu gradnju nije bio potreban nikakav alat, niti obrađeni građevni materijal. Stilskih oznaka nemaju, pa ne mogu koristiti za datiranje. Neke su starije bunje zacijelo i kasnije obnavljane.

Nije poznato da su bračke bunje služile za stanovanje, jer ni smještajem u poljima, ni malenim prostorom nisu bile tome prikladne. Građene su u poljima kao zaklon težacima od kiše, ljetne žege ili nevremena, kao odlagalište poljskog alata, stočne hrane, a katkada i za zaštitu životinja na paši. Rijetke su bunje, kao neke u mjestu Hvaru, nekada služile za stanovanje.⁸

Ćiril Iveković spominje pučku predaju da su bunje u polju gradili i hajduci te su stanovali u njima⁹, a Andre Jutronić da se u njima zaklanjalo bračko stanovništvo u vrijeme Drugoga svjetskoga rata¹⁰.

U nas su bunje građene samo na obalnome i otočnome kraškome području.

Najrazvijeniji oblik takve kućice kružnog tlocrta, s kamenim krovom, nalazimo u Istri. Ondje su one i najbrojnije. Nazvane su *kažuni*. Od bračkih se razlikuju po tome što su prekrivene krovom od kamenih ploča, a ne običnim manjim poljskim kamenjem, pa predstavljaju razvijeniji oblik takva kružnoga tipa poljske kućice, ali su također građene od neobrađena okolišnoga kamenja, bez ikakva građevnoga veziva i drvenih trupaca ili greda.

Ima nečega elementarnoga, pa i simboličnoga, u malenoj osebujnoj građevini bunje. Kolikogod dimenzijama malena, a tehnikom gradnje jednostavna, ipak predstavlja jedan od osnovnih spomenika graditeljstva, kojim bi morale početi sve povijesti arhitekture. Odnosi čovjeka i gradnje, građevnoga materijala i prirode, oblika, namjene i čovjekova života i rada, pridaju joj obilježja stanovite monumentalnosti. Ona ima elementarnu gra-

đevinsku simboliku, u osnovi poput egipatskih piramida, srednjovjekovnih katedrala ili corbusierovskih kubičnih zgrada, i uz svoju krajnju neuglednost. Napokon, to je jedina građevina koja je u neizmijenjenu obliku preživjela tisuće godina, istoga oblika, iste tehnike gradnje, istoga građevnoga stila. To je prva građevina koju je svojim rukama podigao pračovjek izišavši iz dotadašnjega pećinskoga boravišta, a kojom se i danas koristi poljoprivrednik koji se do nje možda odveze automobilom ili traktorom. Njezina je jednostavna, elementarna dovitljivost savršena, euklidovski jasna, određena i dosljedno nepromjenjiva.

Starost većine bračkih bunja ipak možemo ustanoviti: građene su u drugoj polovici devetnaestog stoljeća i na početku dvadesetoga – kao i već spomenute poljske gomile – kada se krčio svaki pedalj zemlje na kojemu su se mogle saditi loze. Propašću bračkih vinograda i iseljavanjem otočana u Ameriku, prestala je i potreba za gradnjom bračkih bunja.

Sustav gradnje bunje veoma je originalan, upravo genijalno dovitljiv. To je manja kružna građevina, visine oko 2 metra, zidova debelih oko 0,5 do 1 metra, od usuhlo sleganoga neobrađena kamenja nalaženoga u okolici, unutrašnjega promjera oko 2 m. Vrata su niska, bez dovratnika, s dužim kamenim nadvratnikom, pa se treba sagnuti kada se ulazi. Vratnica nemaju služe li kao zaklon ljudi ili stoke. Ni prozora nemaju. Rjeđe na vrhu imaju otvor, zaštićen većom pločom, pogotovo ako se u bunji loži. U zidu je često niša, *ponara*, za odlaganje predmeta ili hrane.

Najoriginalnija, upravo zadivljujuće dovitljiva, jest izgradnja krovista, odnosno stožastoga svoda, bez greda i vapnenoga ili cementnoga veziva. Na kružni se zid postavlja red ploča nađenih u prirodi, bez obrade, tako da 2/3 ili 3/4 ploča leži na zidu, a kraći njihov dio strši kao svod prostorije. Na dio što leži na zidu postavlja se manje kamenje kao protuuteg. Zatim se jednako tako na taj red postavlja drugi, zatim treći, uvijek s manjim izbočnim dijelom i s kamenjem, obično stepenasto sleganim, kao protuuteg. Na vrhu se postavlja veći kamen ili ploča na dva uspravna kamena kao zračnik i odvod dima. Kada pada kiša, probija se kroz gornje slojeve naslaganoga kamenja, ali zatim klizi iznad donjih ploča (što iznutra tvore konusni strop) i ulazi u šljunak usred debelih zidova bunje, ne prodirući u unutrašnjost.

Izvorna domišljatost graditelja bunja, od onih pretpovijesnih do suvremenih, jest u jedinstvenoj konstrukciji spoja zidova i kupole bez, u arhitekturi svih vremena i naroda, primjene trompa i pandantifa, kojima se inače omogućava spoj zidova i kupolnog svoda.

⁷ D. Kečkemet: *Bračke bunje*, Supetar 2000.; Isti: Tradicijska gradnja bračkih bunja, *Feljton Slobodne Dalmacije*, 1–7, 3.–9. VI. 2005.; Isti: Bračke bunje. U: D. Kečkemet: *Kulturna i umjetnička baština u Dalmaciji*, II, Split 2004., str. 279–294.

⁸ J. Kale: Je li se stanovalo u bunjama?, *Područje Šibenske županije od pretpovijesti do srednjeg vijeka*, Zagreb 1998., str. 75–82.

⁹ Ć. Iveković: Bunje, čemerice, poljarice, *Zbornik kralja Tomislava*. Zagreb 1925., str. 414.

¹⁰ A. Jutronić: *Tipovi...*

“Taj, naoko primitivan, način gradnje krije neke upravo genijalno jednostavne konstruktivne sastave,” pisao je proučavatelj našega pučkoga graditeljstva Aleksandar Freudenreich.¹¹

Osnovna razlika između bračkih i istarskih bunja (*kažuna*) jest u krovnom pokrovu. U prvima voda prodire kroz sloj manjega naslaganoga kamena do pločasta stropa, dok su istarske bunje umjesto nanosa sitnoga kamena, izvana pokrivena kamenim pločama, koje malo prelaze preko ruba zidova i tako voda i ne ulazi u zidove.

Obilnoj gradnji bunja na Braču pogodovalo je obilje prirodnoga pločastoga kamena što se površinski lako kopa u vodoravnim slojevima.

Iako su sve bunje uglavnom istoga tipa, međusobno se mogu razlikovati veličinom i oblikom kružnoga zida koji je mogao biti pravilno okrugao ili manje pravilno cilindričan.

Vrata bračkih bunja (bez vratnica) redovito su okrenuta prema zapadu, jer najčešće kiši s istoka, s juga dolaze južine i pljuskovi, a sa sjevera zimi hladnoća. Neke bunje imaju vanjski zaštitni zid pred ulazom, tvoreći tako maleno predvorje. Neke su dograđene uz kamene gomile, a neke uz malene naplave za kišnicu imaju i malene cisterne. Obično su osamljene u poljima, a rijetko na okupu. Rijetke se od njih sastoje od dviju međusobno spojenih bunja.

Mnogobrojne još sačuvane bunje na Braču istaknuti su spomenici graditeljske tradicije i zaslužuju svaku pažnju, populariziranje i očuvanje.

Spomenimo na kraju ovoga pregleda i inače rijetke poljske kućice pravokutnoga tlocrta. To su malene prizemnice, prekrive kamenim pločama, sa zatvorima vrata i malenih prozora. Danas se, na žalost, uvelike zamjenjuju poljskim kućicama građenima od bloketa, često i s valovitim salonitim pokrovom, koje nimalo ne pridonose ljepoti krajolika.

Otok se Brač diči dvjema istaknutim vrednotama: slikovitim gradićima i arkadijskim krajolikom kojemu, uz bilje i drveće, pridonose i priproste, ali privlačne kamene gradnje otočnih težaka.

Zaključak

Na otoku Braču oduvijek su se sadile maslina i loza. Obradujući za poljoprivredu škrtu zemlju, otočanin je iz nje uklanjao kamenje i slagao ga

na gomile ili u zidove kojima je ograđivao svoje posjede ili poljske putove. Među gomilama ima i onih pretpovijesnih nadgrobnih.

Posebno se u bračkom krajoliku ističu kućice kružnoga tlocrta, od neobrađena kamena, s ošebujno građenim svodom od prirodnih kamenih ploča, bunje (u Istri kažuni). To je tradicionalna gradnja od pradavnih vremena, ali osobito obilna u vrijeme prosperiteta sadnje vinove loze na otoku u drugoj polovici XIX. stoljeća.

Nužna je zaštita od propadanja i uništavanja tih tradicionalnih pučkih gradnji, koje obogaćuju otočni krajolik.

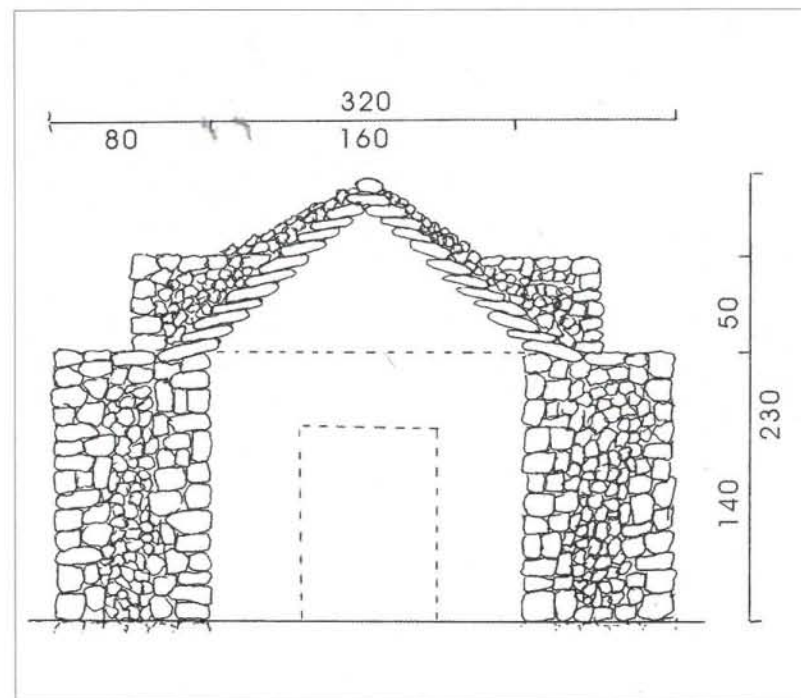
¹¹ A. Freudenreich: *Kako narod gradi*, Zagreb 1972., str. 182–184.

Kamena gomila u bračkom krajoliku.

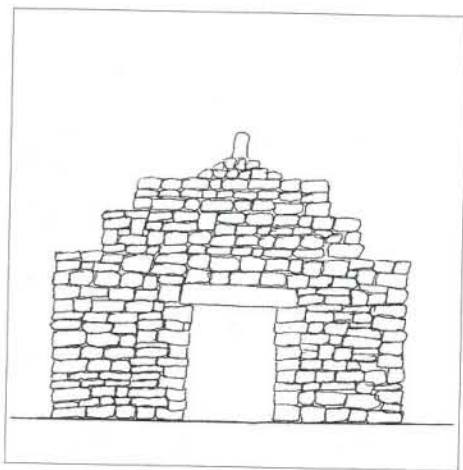
Jerule u vinogradu.

Presjek bunje srednje veličine (Junčeravan).

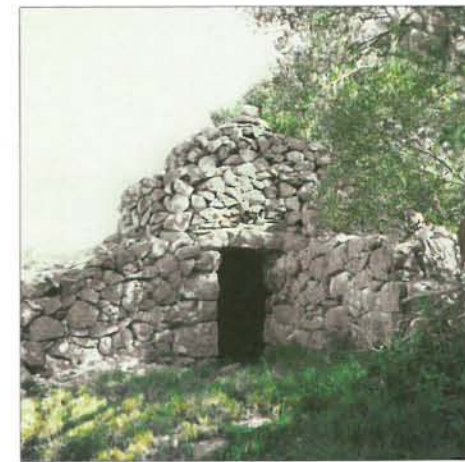
Poljski put kroz maslinik.

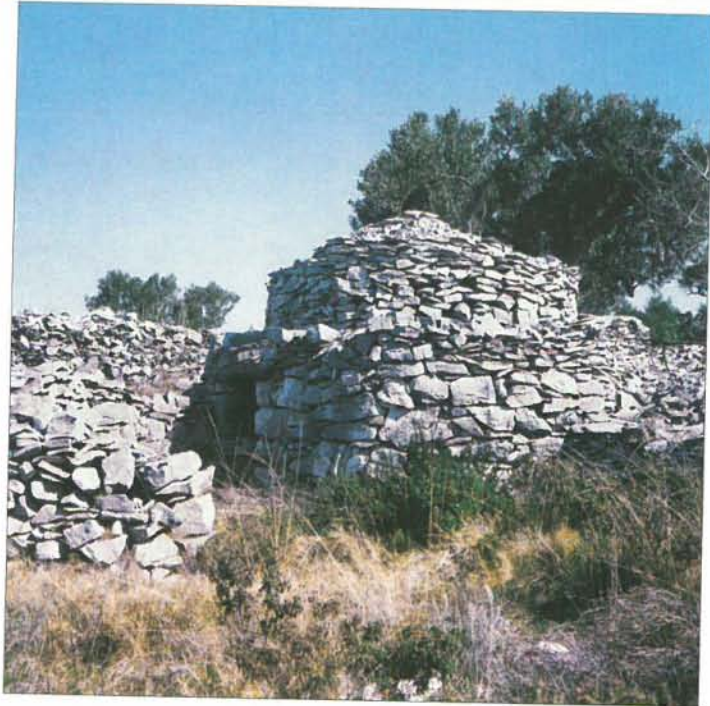
Pročelje veće bunje.

Veća bunja (kod Donjeg Humca).

Bunja sa zaštitnim zidovima.

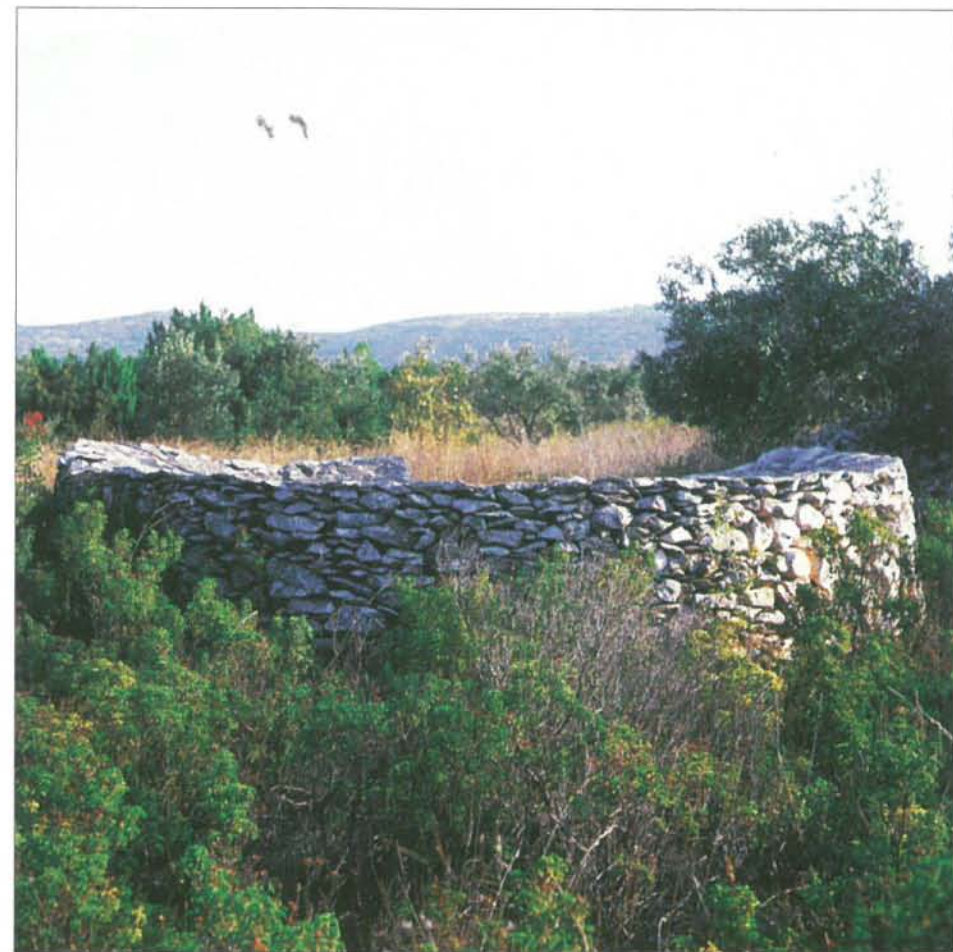
Bunja sa predvorjem.

Novosagrađena bunja
(kod Donjeg Humca).

Poljska kućica (Bračuta kraj Pučišća).

Bazen za kišnicu u polju.

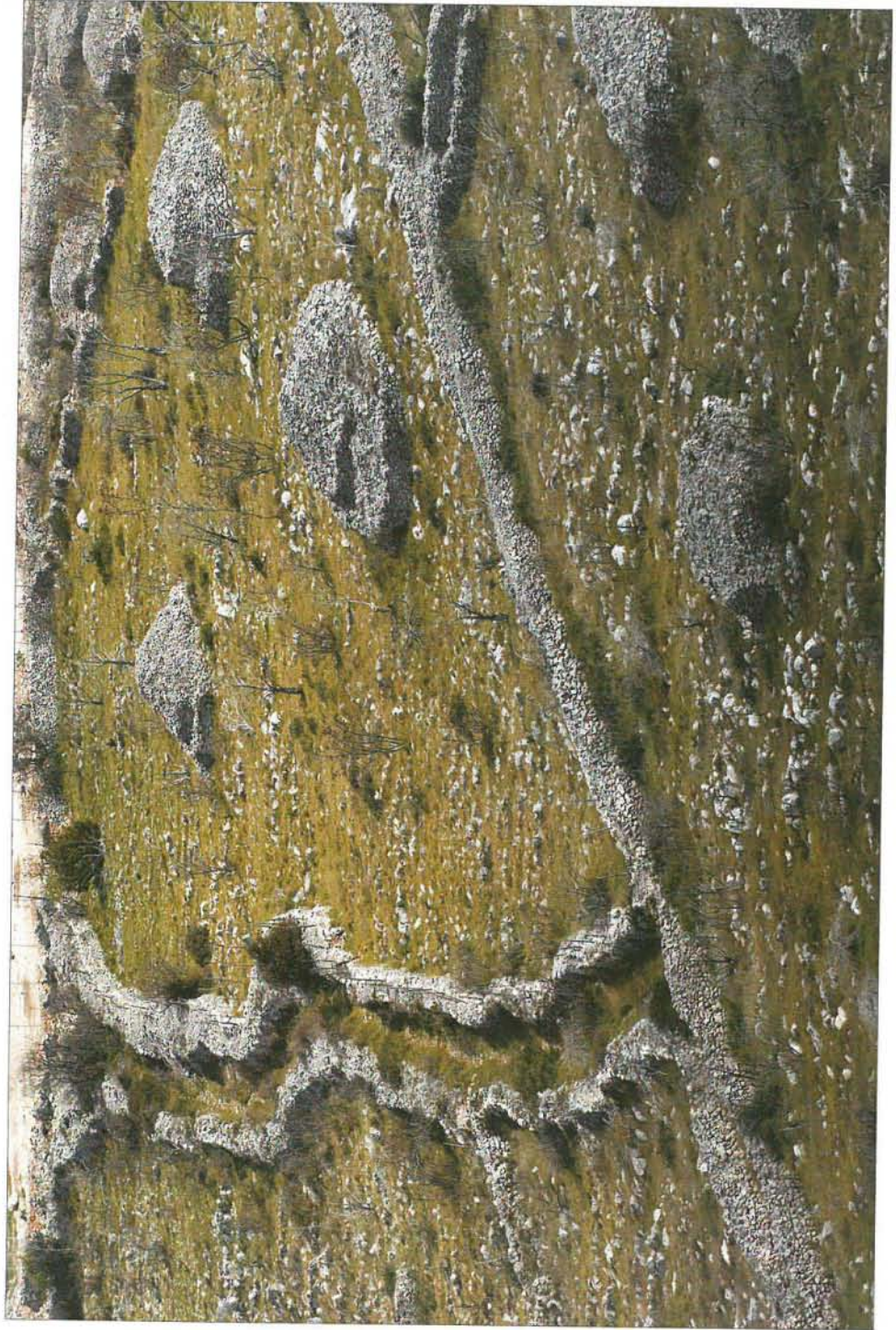

Foto: Peter Draggóvič

BRAČKI ZBORNIK br. 22

Biblioteka
SKALIĆ 8

Pavao Skalić (1534. - 1575.)
Prvi je upotrijebio riječ enciklopedija
u današnjem smislu

NAKLADNICI:

BRAČKI ZBORNIK d. o. o., Supetar
NAKLADA BOŠKOVIĆ, Split

ZA NAKLADNIKE:

IVO ŠIMUNOVIĆ, MARIJA JAKŠIĆ
ZORAN BOŠKOVIĆ

GLAVNI UREDNIK:

IVO ŠIMUNOVIĆ

UREDNIŠTVO:

IVO ŠIMUNOVIĆ, MARIJA JAKŠIĆ, PETRITO FABIJANOVIĆ

IZDAVAČKI SAVJET:

Petar Šimunović, Josip Defilippis, Mladen Martinić, Ivo Šimunović, Marija Jakšić, Marko Sapunar, Josip Bonačić, Branko Lentić, Nikola Jelinčić, Gita Dragičević, Petrito Fabijanović, Ivica Martinić, Dinko Mirić, Dragan Jutronic, Petar Dragičević, Josip Vrandečić, Branko Matulić

Lektorica i korektorica:

Ankica Čilaš Šimpraga

Izbor fotografija

Petar Dragičević

Grafička i računalna obradba:

Dean Berlan

Tisak:

GZH d. o. o. Zagreb

Tajnica:

Marija Jakšić

ISBN 978-953-263-045-9

BRAČKI ZBORNIK

br. 22

Tiskano u listopadu 2007.